

ДЪЛГИЯТ ПЪТ НА ЕМАНЦИПАЦИЯ НА НАРОДОПСИХОЛОГИЯТА КАТО КОМПЛЕКСНА НАУКА

доц. Никола Аврейски

Бургаски свободен университет

THE LONG JOURNEY OF THE EMANCIPATION PEOPLE'S PSYCHOLOGY INTO A COMPLEX SCIENCE

Assoc. Prof. Nikola Avreyski

Burgas Free University

РЕЗЮМЕ: Статията е посветена на неизследвания проблем за възникването и развитието на народопсихологичното знание. Корените му се откриват в творчеството на Херодот, Хипократ, Аристотел и други антични автори. Открито е значението на възгледите на Лок, Вико и други мислители от епохата на Рационализма. Като непосредствен предтеча на Народопсихологията е представен просветителят Монтезкьо. Акцентирано е върху залагането на фундамента на новата наука през епохата на Романтизма от Хумболт, Щейнтал и Вунд. Отредено е дължимото на школата на Дюркхайм, Льобон и Тард. Подчертано е влиянието на Фройд. Обърнато е внимание на характерните особености на народопсихологичните изследвания по време на Студената война и след нейното приключване. В заключителната част на статията са представени актуалните днес схващания за Народопсихологията като комплексна наука.

Ключови думи: *Народопсихология, народен дух, народна душа, психология на тълпата, национален характер, национална идентичност, модална личност, светска религия, народопсихологичен факт.*

ABSTRACT: The article looks into the unexplored problem of originating and development of the knowledge of people's psychology. Its roots are found in the works of Herodotus, Hippocrates, Aristotle and other antique authors. The meaning of the views of Locke, Vico and other philosophers from the age of Rationalism is pointed out. As an immediate forerunner of people's psychology is shown the enlightener Montesquieu. An accent is put on the foundation of the new science during the period of Romanticism by Humboldt, Steintal and Wundt. The schools of Durkheim, Le Bon and Tarde are also mentioned. The influence of Freud is underlined. The characteristics of the surveys during the Cold War and after its end are reviewed. In conclusion, the current concepts of people's psychology as a complex science are presented.

Kew words: *People's psychology, people's spirit, people's soul, psychology of crowd, national character, national identity, modal personality, secular religion, people's psychology fact.*

Като едно от най-старите и най-вдъхновяващи стремления на човека стремежът към самопознание довежда до обособяване на различни клонове на науката. По силата на редица обстоятелства различните науки се формират през различно време и се развиват с различни темпове. Неразделна част от процеса на дооформянето на отделните науки са усилията за разкриване на предтечите на съответното научно познание, на възникването и утвърждаването на основния терминологичен апарат, на развоя на познанието до изкристализирането и признаването на науката в общата система на науките.

Корените на народопсихологичното знание отвеждат към Антична Елада (Holzner, 1960: 9). Първите системни наблюдения на психологичните особености на отделните племена и народи прави „бащата на историята” Херодот (между 490 и 480 – между 430 и 424 г. пр. н. е.). Обиколил значителна част от познатия тогава на европейците свят в Европа, Азия и Африка (нарочана от древните елини Либия), Херодот неизменно обръща специално внимание, проучва и описва в своята „История” (ок. 450 г. пр. н. е.) „нравите на народите”, „обичаите на народите” и „обредите на народите” (Херодот, 1986, I: 63, 76-79, 97-99, 103, 118-136, 173, 207; 1990, II: 16, 25-32, 36, 38, 39, 72). Тази историческа традиция намира продължение в творчеството на Тукидид (ок. 460 – 400 г. пр. н. е.), Ксенофонт (ок. 430 – 355/354 г. пр. н. е.), Полибий (ок. 200 – ок. 120 г. пр. н. е.), Цезар (102 или 100 – 44 г. пр. н. е.), Страбон (64/63 пр. н. е. – 23/24 г. сл. н. е.), Плиний Стари (23 или 24 – 79 г.), Плутарх (ок. 45 – ок. 127 г.), Тацит (ок. 56 – ок. 117 г.) и много други популярни антични гръцки и римски историци, географи, философи и писатели.

Сред продължителите на Херодотовата традиция особено място заема „бащата на медицината” Хипократ (ок. 460 – ок. 377 г. пр. н. е.). В едно от най-популярните през Античността произведения – „За въздуха, водите и местностите” (ок. 400 г. пр. н. е.), Хипократ издига първата теория за факторите, обуславящи психологичните особености на народите. Те се дължат, според него, на различната географска и климатична среда, в която живеят („нравите отразяват природата на страната”), а също – на естеството на своето политическо устройство: демократично или деспотично (Гиппократ, 2001: 177-178).

Измежду първите предтечи на народопсихологичното знание се нарежда и най-признатият елински философ – Аристотел (384-322 г. пр. н. е.). Разсъжденията му за особеностите на народите от Азия и от Европа, включително за „рода на гръците”, следват, общо взето, традициите, заложили от Херодот и Хипократ. Аристотел обаче за пръв път въвежда в оборот термина „характер”, съотнесен към народите (Аристотел, 1995: 238-239). Нова крачка в тази посока прави първият високо образован християнски теолог и един от основателите на Александрийската школа – Климент Александрийски (ок. 150 – 215 г.). Сред акцентите на неговото творчество е третирането на езика като „способ за изразяване на мисли, отлети от характера на народа” (Quasten, 1953: 5 ff).

Интересът към особеностите на народните характери започва да заглъхва през Ранното средновековие във връзка с утвърждаването на универсалните (световните) религии. Протича гигантски по своите мащаби процес на асимилиране на

многобройните дотогава племена и образуване на народности върху нова обща духовна (религиозна) основа. При това, основен маркер при самоопределението не е усещането за неразделна съставна част от народността, а убеждението за принадлежност към религиозната мегаобщност – християнството, юдаизма, будизма или исляма. Средновековието се превръща в епоха на християнизацията на цяла Европа (от Армения през 301 г. до Литва през 1387 г.), на преследване на юдеите в самата Европа, на усилия за пропъждане от континента на проникналите в него мюсюлмани (маврите в Иберийския полуостров и османските турци в Балканския полуостров), както и на опити за освобождаване на светите за християните места в Азия от завладелите ги през VII в. „неверници” (мюсюлманите). Християнството – наложилата се в Европа универсална религия, размива представите за специфичните психологически особености на отделните народи и изгражда чувството за върховенство на интересите на европейската религиозна мегаобщност. Характерна в това отношение е картата на света от 1448 г., в която бенедектинският монах от Залцбург Андреас Валшпергер обозначава християнските градове в червено, а градовете на „неверниците” – в черно (Уилсън, 2004: 39). Въздействието си върху затихването на интереса към народните характери християнството упражнява и чрез други лостове. Духовният монопол на Църквата в обществото, включително над възникващите от XI в. ранни европейски университети, насажда мистицизъм, който не позволява формирането на научно познание.

Възобновяването на наблюденията и анализите за особеностите на народните характери става възможно едва в зората на Новото време, когато мощни духовни движения обновяват до неузнаваемост Европа. Главното идейно съдържание на епохата на Ренесанса (края на XIII – средата на XVII в.) е хуманизмът – нов антропоцентристки възглед, поставил в центъра на светоусещането Човека, вместо Бога. Великите географски открития (XV – средата на XVII в.) разклащат сериозно духовния монопол на Църквата. Епохата на Рационализма (средата на XVII – началото на XVIII в.) поставя истинското начало на науката, основана на опитното знание и на творческия скептицизъм, което утвърждава тържеството на разума над вярата. Окончателното скъсване на пъпната връв между науката и теологията става през епохата на Просвещението, заляло през XVIII в. цяла Европа.

В тази обща обстановка еманципиращата се наука възобновява интереса си към особеностите на отделните народи. Още през XVII в. английският философ Джон Лок (1632-1704) и други изследователи започват да трупат етнографски наблюдения върху различни племена и народи. Още по-важно място заемат изследванията на основателя на философията на историята – италианския проф. Джамбатиста Вико (1668-1744), особено с труда си „Основания на нова наука за общата природа на нациите” (1725), в който някои виждат основания за разглеждането му като родоначалник на Народопсихологията. Вярно е, че Вико се интересува не от историята на владетелите или на държавите, а от „историята на всички нации от тяхното възникване, движение напред, състояние на упадък и край” (Вико, 1940: 118). Над всичко Вико поставя „простонародната мъдрост”, „простонародните чувства”, „простонародните нрави”, „вкуса простонароден” (Вико, 1940: 356),

доколкото масите, според него, безсъзнателно творят историята, въпреки своите предразсъдъци и суеверия, свирепи и варварски обреди, нищета и изостаналост. Митовете, легендите, поверията той разглежда като основа на народния „характер” (Вико, 1940: 379). Вико обаче е единак в културата на своето време, цял век остава неразбран (едва през втората четвърт на XIX в. творчеството му започва да се оценява по достойнство), а и основният акцент в размишленията му върху „света на нациите” е поставен не върху тяхната специфика, а върху общата им природа, независимо от расата, географските условия, езика, политическия строй и мисленето – само е загадната разлика между народите от „хладния север” и „умерената зона” (Вико, 1940: 457).

Далеч по-голямо значение получава идейното наследство на непосредствения предтеча на Народопсихологията – бележития френски философ граф Шарл Монтескьо (1689-1755), особено неговото най-популярно съчинение „За духа на законите” (1748). Една от съществените му структурни части е посветена на „общия дух, нравите и обичаите на народа” (Монтескьо, 1984: 391 сл.). Размишлявайки върху „душата” и „характера” на различни народи с присъщите им „пороци и добродетели” (Монтескьо, 1984: 107, 114, 124, 150, 180, 188, 308, 312, 313, 363, 394, 397, 398), авторът стига до забележително за своето време проникновение: „Много неща управляват хората: климатът, религията, законите, принципите на управление, примерите на миналото, нравите, обичаите; от всичко това като резултат се образува общият дух на народа.” (Монтескьо, 1984: 393). Новаторската постановка на Монтескьо за „народния дух” е подхваната и разработена от мощните интелекти на бележитите немски философи Йохан Хердер (1744-1803), Йохан Фихте (1762-1814) и Георг Хегел (1770-1831), за да намери възлово място в изливащия се фундамент на Народопсихологията (Holzner, 1960: 11).

Едва ли е случаен фактът, че самият термин „Народопсихология” е въведен в научен оборот от известния немски филолог, езиковед и философ Вилхелм фон Хумболт (1767-1835) през XIX в., когато започва да се формира национализмът като идеология на националната държава и набира скорост мощното духовно движение на националния Романтизъм. В публикуваното посмъртно негово изследване „За различния строеж на човешките езици и неговото влияние върху духовното развитие на човешкия род” (1836) Хумболт възприема нацията като духовна творческа индивидуалност и обосновава връзката на езика с „вътрешното настроение на душата” на народа, като илюстрира това с анализ на „древногръцкия дух”, „духа на индусите” и „немския дух” (Гаймъ, 1898: 120, 459, 479, 502). Именно тук той въвежда термина „Народопсихология” (Holzner, 1960: 11), с който обозначава една нова научна област, призвана да изучава „духа на народа” и различните културни групи, отличаващи се със специфичен тип мислене (Коул, 1997: 37-38).

Първи опит за по-обстойно формулиране на задачите на Народопсихологията като наука прави немският философ Херман Щейнтал (1823-1899) през 1855 г. и това слага истинското начало на Народопсихологията (Шпет, 1996: 17-18).

Тази нова област на научното знание получава необичайно бързо световна известност благодарение на немското научно списание „Народопсихология и Език-

знание” под редакцията на швейцарския философ проф. Морис Лацарус (1824-1903) и проф. Херман Штейнтал (списанието излиза от 1859 г. в продължение на над 30 г. – до 1890 г., като са издадени общо 20 тома). Още в първия том редакторите поместват своя статия „Мисли за Народопсихологията”, в която дефинират ясно облика на новата наука като „наука за народния дух, т. е. учение за елементите и законите на духовния живот на народите”. Задачите ѝ са формулирани по следния начин: да опознае психологическата същност на народния дух и неговите действия; да открие законите, по които се осъществява народната дейност; да разкрие причините за възникването, развитието и унищожаването на особеностите на даден народ. Така посочените задачи, според редакторите, могат да бъдат постигнати, ако бъдат проучени езикът, религията, изкуството, литературата, науката, нравите, битът, правната система и държавното устройство (Штейнтал, Лацарус, 1865).

Още с раждането си новата наука среща силен отпор. Немският лингвист Херман Паул (1846-1921) разгръща дискусия, стигнала до краен негативизъм по отношение на възможностите на Народопсихологията.

В този обстановка се появява истинският родоначалник на Народопсихологията – немският философ и психолог проф. Вилхелм Вунд (1832-1920). През 1886 г. Вунд отпечатва програмна статия „За целите и пътищата на Народопсихологията” като отговор на нейните критици. По-отвлечения термин „народен дух” авторът замества с „народна душа”, утвърден от френския историк проф. Жул Мишле в книгата му „Народът” (1846) (Michlet, 1846). А съдържанието на Народопсихологията е ограничено от Вунд до езика, митологията и нравите (Шпет, 1996: 36-42).

Вунд предприема и първото цялостно народопсихологично изследване – 10-томната „Народопсихология” (1890-1917), посветено на общите проблеми на Народопсихологията. С него авторът разширява проблематиката на новата наука с религията, изкуството, правото и културата. Изложението върви по две линии: изследване поотделно на елементите на Народопсихологията (езика, изкуството, религията, нравите, и пр.) и проучване на основните етапи в развитието на Народопсихологията (първобитно общество – тотемизъм – време на герои и богове – епоха на хуманността). Без необходимото специално внимание е оставено типичното за отделните племена, народи и нации (Wund, 1911-1923).

В по-синтезиран вид Вунд представя идеите си в своята книга „Елементи на Народопсихологията” (1912). Тя оставя впечатлението, че задачите на Народопсихологията се разпростират почти до задачите на Етнологията – утвърдена по онова време наука, изучаваща всестранно народите (Wund, 1912).

Изследванията на Вунд дават повод за нова дискусия около Народопсихологията, в която най-активно се включват и големи немски авторитети, сред които социологът проф. Бертолд Делбрюк (1842-1922) и философът проф. Георг Зимел (1858-1918), разглеждащ обществото и малките групи като съвкупност от междуиндивидуални отношения. Намират се и участници в дискусията, отричащи правото на Народопсихологията на самостоятелно съществуване. В основен аргумент на отрицателите се превръща ангажирането на Народопсихологията с търсене на колективната душа, което е обявено за мистицизъм. Проявява се склонност тя да бъде

приета като част от Психологията (доколкото изследва психиката) и от Социологията (тъй като изследва обществото) (Шпет, 1996: 123 сл.).

Дискусиите около Народопсихологията продължават и след Първата световна война. Критиката обаче този път се отличава с позитивност – не се оспорва толкова правото на Народопсихологията на самостоятелно съществуване, колкото характерът, целта и задачите на новата наука. Сред най-активните участници е руският проф. Густав Шпет, който не приема обяснителния характер на Народопсихологията, превръщайки я в основна за други науки, на което настоява Вунд – Шпет я разглежда като описателна социална наука, анализираща и интерпретираща типичните колективни преживявания (Шпет, 1996: 112-114).

Независимо от съпротивата, Народопсихологията се разпространява след Първата световна война из цяла Европа. Тя прониква и в САЩ чрез преселилия се зад Атлантическия океан през 1892 г. германски психолог проф. Хуго Мюнстерберг (1863-1916) – ученик на Вунд, получил назначение като професор в Харвардския университет, който се опитва да убеди американците в приложните възможности на Народопсихологията (Wigmore, 1909). За това допринасят и доста американски младежи, получили докторска степен в Германия и силно впечатлени от непознатата за тях до тогава наука Народопсихология (Коул, 1997: 46-49).

Макар да печели нови привърженици, Народопсихологията се натъква на една допълнителна трудност в своето утвърждаване – специфичният немски термин „Volkerpsychologie“, който се превежда на различните езици по различен начин с влагане на различен смисъл в него. В повечето европейски държави, включително България, той се превежда като „Народопсихология“, във Франция – като „Психология на колектива“, в Италия – като „Демопсихология“, в Русия – като „Етнопсихология“, във Великобритания – като „Културна психология“, в САЩ – като „Социална психология“.

Независимо от всички трудности в своето развитие, Народопсихологията се обогатява след Вунд с нови елементи. Под непосредственото влияние на Вунд, с когото се запознава в Лайпциг през 1885 г., неговият бележит съвременник – френският социолог проф. Емил Дюркхайм (1858-1917), разработва в изследването си „Индивидуални и колективни представи“ (1898) т. нар. „психология на колектива“, целяща вникване в колективното съзнание на всеки исторически формиран колектив – не само племето, народа и нацията, но и рода, социалната прослойка, малцинствената общност и по-малките групи. За него обществото не е проста сума от индивиди, а „система, образувана от техни асоциации“ и висша форма на живот. Фундаментът на цялата теоретична концепция на Дюркхайм е признаването на особени качества на колективното съзнание за разлика от индивидуалното. Колективът е „една твърде особена интелектуалност, безкрайно по-богата и по-сложна от тази на индивида“, доколкото „единичната индивидуалност е абсорбирана в колективната индивидуалност“; „групата мисли, чувства, действа съвършено различно от това, което биха направили нейните членове“; тя има свое „колективно съзнание“ и специфична „морална физиономия“; групата води свой собствен живот в съответствие с „колективните представи“, в които „много поколения са натрупали ...

своя опит и знание”; и докато индивидите са преходни, колективът остава, съхранявайки своя „психически живот” (Дюркхайм, 1994: 121, 161).

Ако разширената трактовка на Дюркхайм дава нова насока на народопсихологичните изследвания във Франция, друг един французин трасира пътя за нов аспект на народопсихологичните проучвания в света. Става дума за лекаря Густав Льобон (1841-1931) и знаменития му труд “Психология на тълпата” (1895). Льобон дели тълпите на еднородни (касти, класи, секти, и пр.) и разнородни (анонимни и неанонимни). В стремежа си към вникване в „душата на тълпата” авторът разглежда тълпата като особен социален феномен. Под хипнозата на харизматичен вожд, признат за създател и емоционален благодетел на масите, „Азът” се поглъща от „колективната душа” и става участник в една психическа общност, която действа като неосъзнато стадо под влияние на ирационална пропаганда, налагаща някаква висша идея. Тълпата се превръща в откъснато от веригата социално животно, чиято неукротима и сляпа сила е в състояние да унищожи вековни творения (LeBon, 1895; Льобон, 1995). Трудът на Льобон става истински бестселър. Той е преведен на почти всички езици, включително на арабски (от министър на правосъдието) и на японски (от министър на външните работи). Френските държавници отрезждат на Льобон високи почести, чилийският президент Артуро Алесандри му изпраща специални поздравии като „горещ поклонник”, а президентът на САЩ Теодор Рузвелт иска среща с него. Книгата на Льобон започва да се изучава във военните училища и академии из цял свят и става настолна книга на политици и държавници по цялата планета. Самият Льобон обаче доживява да стане свидетел и на неочакван страничен ефект – идеите му са използвани ловко от Мусолини и Хитлер.

Теорията на Льобон за стихийната (естествената) тълпа е подхваната и развита от най-авторитетния му френски последовател. Още през 1898 г. социологът Габриел Тард (1843-1904) отпечатва труда си „Публиката и тълпата”, в който анализира превръщането чрез организация на естествената тълпа в изкуствена (дисциплинирана) (Tarde, 1910).

Най-крупната фигура сред учените, работещи между Първата и Втората световна война на попрището на Народопсихологията, е австрийският лекар проф. Зигмунд Фройд (1856-1939). Наред с откриването на психоанализата като оригинална терапия с думи при психични разстройства, Фройд дава голям принос и в Народопсихологията с оригиналната си трактовка на психиката на изкуствените тълпи. Ако Льобон описва, а Тард анализира тълпите, в труда си „Психология на масите и анализ на Аза” (1921) Фройд за първи път обяснява научна ролята на подсъзнателното като подводна част на айсберга, на която се крепят съзнанието и другите манифестирани психични феномени. „Индивидуалното Аз” има, според него, две съставки: „социално Аз” и „сврѣх-Аз”. „Социалното Аз” се стреми да задоволи собствените потребности, най-вече сексуални, докато „сврѣх-Аз” го контролира. В определени случаи обаче го изпуска от контрол, който успява да възстанови едва след като „социалното Аз” се задоволи. В недрата на тълпата, продължава своя анализ Фройд, индивидът се преобразява: изчезват съмнения, колебания и морални забрани; мисълта става асоциативна и податлива на илюзии; установява се господ-

ство на емоцията; събуждат се диви инстинкти; човекът-маса реагира автоматично със склонност към крайни действия; и се спуска няколко стъпала по стълбата на цивилизацията (Фройд, 1996: 7-63). Вярно е, че Фройд обяснява колективната психология с термина „либидо” като синтезиран израз на всички разновидности на любовта – в него той вижда същността на душата на колектива и спойката на нейното единство, източника на затъмняване на съзнанието и на събуждане на наследени от най-стари времена лоши импулси. Но откритата от него роля на подсъзнателното (само загатната от Лъобон) в индивида и колектива е от голямо значение за развитието на Народопсихологията.

Фройд успява да създаде своя школа – фройдизма, който през 30-те години на ХХ в. еволюира в неофройдизъм, останал верен на логиката на теорията му, но изоставил тезата за сексуалната подкладка на всички явления в човешкия живот. От особено значение за Народопсихологията се оказват трудовете на бившия най-близък сътрудник на Фройд – швейцарския психолог Карл Юнг (1875-1961). В изследването си „За психологията на несъзнаваното” той различава „два слоя на несъзнаваното”: „лично неосъзнавано” и „нелично или надлично неосъзнавано” („колективно несъзнавано”) като „обективно психологично” явление, което е резултат от „наслоявания от постоянно повтарящ се житейски опит на човечеството”, но чрез „преоценяване на предишните стойности”. Юнг класифицира „архетиповете на колективно несъзнаваното”, които се събуждат и изявяват при определени условия (Юнг, 2004: 85-102).

Ново развитие получава през междувоенния период и теорията на тълпата, оригинален принос в която внася испанският културолог Хосе Ортега-и-Гасет (1883-1955) с тезата на труда му „Бунтът на масите” (1926), че създадените от обикновени хора и обладани от съзнанието за обикновеност маси се стремят да налагат обикновеността навсякъде (Ортега-и-Гасет, 1993: 45).

За разгръщането на изследователската работа през междувоенния период помагат много специализираните научни списания „Преглед на психологията на народите” и „Проблеми на Народопсихологията и Социологията” (издавано от Рихард Турнвалд от 1925 г.).

През първите десетилетия на ХХ в. учени от САЩ утвърждават терминът „национален характер”, въведен в научен оборот от германския философ Фридрих Енгелс през 1844 г. (Енгелс, 1975: 596-597), като по-адекватно на съвременните реалности в сравнение с използвания дотогава в Народопсихологията немски термин „народен характер”. Така, изследването на националния характер бързо се превръща във водеща тема за народопсихологичните изследвания по света.

От средата на ХХ в. обаче, във връзка със стартиралата европейски интеграционен процес, се налага постепенно нова основно понятие в Народопсихологията – „национална идентичност”, което е далеч по-широко от националния характер и изразява по-точно истинското призвание на Народопсихологията като наука. Този нов термин не отрича националния характер, а само го изтласква на по-заден план. Новият основен термин има и това предимство, че подчертава необходимостта и

волята националното да бъде съхранено в наднационалните общности и в усетилия се през 70-те години на XX в. процес на глобализация в света.

Важна за усъвършенстване на методологията и методиката на народопсихологичните изследвания се оказва концепцията за „модалната личност”, лансирана от неопсихоаналитика А. Валак (Wallace, 1952), разработена от социолозите А. Инкелс и Д. Левинсън (Inkeles and Levinson, 1954), но обоснована убедително от холандските учени Хуберт Дюейкер (1912-1983) и Нико Фрийда (р. 1927) в книгата им “Национален характер и национален стереотип” (1960). Тя е основана на идеята, че етнически еднородните нации имат само една модална личност, докато нееднородните в етническо отношение нации могат да възприемат няколко модални личности. Целта на изследването е да се установи честотата на повторемостта на модалните личности в нацията, най-вече сред най-възрастното поколение като основен носител на традицията (Duijker and Frijda, 1960).

Още по-важни за утвърждаването на Народопсихологията като наука са идеите на Емили Кахан и Шелдон Уайт за използване на експериментални процедури в изследването на „колективни субекти” и статистическото обработване на групови данни от психометрични тестове (Коул, 1997: 44-45).

Продължени са усилията за изследване на тълпата. Френският социолог Серж Московичи разкрива трансформирането, в резултат на съвременните комуникации, на тълпата в публика (Moscovici, 1981), а роденият в България Нобелов лауреат за литература Елиас Канети (1905-1994) също анализира генезиса на тълпата, предлага убедителна класификация на тълпите, а и оригинална трактовка на празничните маси като неагресивни множества (Канети, 1996; Градев, 2005: 312-460).

Мощен стимул за разгръщане на народопсихологичните изследвания в капиталистическия свят дава поставеното в САЩ начало на организираната работа за проучване на националните характери. Още от 40-те години на XX в. са създадени Група за изучаване на характерите на нациите по света и Национална лаборатория за изследване на американския национален характер със седалище в Тексас – правителствена организация, основана по инициатива на Алекс Стюарт. Повишено внимание към тази тематика проявява и Американското географско дружество, издало сборника „Ние, американците” (Ню Йорк, 1991). Примерът на САЩ е последван от Япония, която в началото на 50-те години на XX в. създава Комитет по изследване на японския национален характер, оглавяван от професора по психиатрия Цунео Мурوماцу, и други научни центрове за проучване на националния характер. От 1953 г. японските учени започват да провеждат изследвания на хиляди японци от различни социални слоеве и различни райони на страната, резултатите от които са обобщени в книгата “Националният характер на японците” (Токио, 1961) и редица последващи трудове. Важна стимулираща роля в Западна Европа пък изиграват въведенията в Народопсихологията на Вили Хелпах (Hellpach, 1954) и на Буркарт Холцнер (Holzner, 1960). Най-добра представа за натрупаната огромна към онова време народопсихологична литература дава библиографията на Дюейкер и Фрийда от 1960 г., включваща 1 728 публикации.

Изследванията в областта на Народопсихологията през годините на Студената война (1947-1991) имат един специфичен привкус. Осъзнавайки приложните възможности на тази наука, тотално противопоставящите се либерален Запад и комунистически Изток активно (и често секретно) изучават характерните особености на колективната душевност на противника, за да се открият най-уязвимите му страни. Характерни в това отношение са признанията на Серено Ренцо – член на групата от народопсихолози на САЩ за изучаване на характерите на нациите по света: изследването, подчертава той, „помага на политическите лидери да камуфлират реалността и да избегнат отговорността“; „емоциите на другите народи стават оръжие“; но за това са необходими „умения и способности на психолога-войник да разбере проблемите на врага“ (Duijker and Frijda, 1960: 158).

Същата тенденция се наблюдава до известна степен и в Източния блок, но по-характерна там е противоречивостта в изследователската работа, произтичаща от приливите и отливите на националното в интернационалната в същността си комунистическа доктрина. Управляващите комунистически партии чувстват потребността да се идентифицират с дълбоките и искрени патриотични чувства на гражданите, но това противоречи на пролетарския интернационализъм. Докато основоположниците на доктрината – Карл Маркс (1818-1883) и Фридрих Енгелс (1820-1895), а също основателят на Болшевишката партия Ленин (1870-1924), без каквито и да било смущения съпоставят германския, френския, английския, ирландския, руския, украинския и други национални характери, мнимият им продължител Сталин (1879-1953) не оставя почти никакъв терен за национална принадлежност. Със сталинизацията на съветското общество Етническата психология е забранена (30-те години на XX в.). Едва след смъртта на Сталин и изобличаването на част от неговите престъпления тя е възстановена през 1963 г. като „Обществена психология“ (Шорхова, Мансуров, Платонов, 1963: 73-82). Във връзка с това през втората половина на 60-те години на XX в. в съветската наука се разразява дискусия за теорията на нацията върху страниците на научните списания „Вопросы истории“, „Советская этнография“, „Народы Азии и Африки“, „Советское государство и право“ и „Вопросы философии“, приключила през 1970 г. със свойствена за комунистическия тоталитарен режим официална (получила санкцията на партията-държава) заключителна статия. Важно място в нея е отредено на констатацията, че „психическата нагласа на нацията реално съществува“, макар да има „трудности в нейното изследване“ и много проблеми да изискват „по-нататъшно изясняване“ (Вопросы истории, 1970, № 8: 94). Интересът към този реален, но превърнат в „табу“ проблем е толкова голям, че още в хода на дискусията се появява трудът на С. Арутюнян „Нацията и нейната психическа нагласа“ (Краснодар, 1966), а непосредствено след нейното приключване е напълно възстановена Етнопсихологията (Королев, 1970; Джандильдин, 1971; Смирнов, 1972; Кузнецов, 1975; Гаджиев, 1982). Необичайно бързо реагира и научната общност в другите страни от съветския блок с включването на полски, унгарски и източногермански учени в съветската дискусия и незабавното възобновяване на занемарените след тяхната съветизация в края на 40-те години на XX в. народопсихологични изследвания.

Краят на Студената война и крахът на повечето комунистически режими създават условия за непредубедено и обективно решаване на многобройни проблеми, стоящи пред Народопсихологията.

Интересно явление в развитието на съвременната Народопсихология са опитите за непредубедени (за разлика от времето на Студената война) погледи от върху психологичните особености на дадена нация. Добър пример за това е трудът на руския учен Г. Воробъев „Американският характер” (Москва, 1991).

Още по-голям интерес представляват предприетите опити за сравнително изучаване на особеностите на националните психологии в различни страни. Някои впечатляват с уникалността на експеримента. Например, този на руския учен Георгий Гачев. Лишен от възможността да пътува по света, той прави „околосветско пътуване” в кабинета си с ум и въображение. Всяка година от творчеството си той посвещава на една нация – запознава се с природата, историята, религията, кухнята, бита, езика, литературата, науката, музиката, живописата, киното и театъра, като въз основа на всичко това създава съответния „национален портрет”. Така в течение на 30 години Гачев създава “национални портрети” на руснаците, киргизите, казахите, азербайджанците, естонците, литовците, грузинците, българите, поляците, германците, италианците, французите, англичаните, гърците, китайците, индийците, евреите, американците и няколко арабски нации (Гачев, 1995). Други проекти привличат вниманието с модерния изследователски подход. Най-ярък е примерът с холандския учен Хефестеде, предприел най-мощното изследване в сравнителната Народопсихология – едновременното проучване с психометрични тестове на 200 хил. души от 50 страни по света. Изследванията от рода на провежданото от Хефестеде са от изключителна важност, защото разсейват внушението, че психологията на колектива не се поддава на експериментална верификация и математическо изразяване.

Авторитетно признание за приложните възможности на Народопсихологията е изследването на френския премиер Едуард Баладюор „Характерът на френската нация” (1997). Сред най-новите британски бестселъри е проучването на Джеръми Паксман “Англичаните: Портрет на един народ” (1998-1999) (Паксман, 2007). Бял свят вижда и книгата “Нещастieto да си грък”.

Теорията за тълпата загубва част от популярността си в днешна Европа, в която като че ли векът на тълпата е отминал, но се наблюдава мощният му прилив в Азия, Африка и Латинска Америка, който дава основания да бъде прогнозиран „планетарен век на тълпите” (Московичи, 1998: 450).

Независимо от безспорните постижения на съвременната Народопсихология, тя продължава да изпитва традиционното недоверие спрямо възможностите ѝ – забавена е, но не е преустановена инерцията на твърдението, че психика може да има само индивида, не и колектива, изразявано нееднократно и от авторитетни учени до наши дни.

Съмненията по отношение на Народопсихологията се подхранват и от смущаващо разминаващите се изводи за психологичните особености на дадена нация, съдържащи се в различните проучвания върху нея.

Все още не е забравено и това, че с помощта на народопсихологични имитации нациите са били делени на „непълноценни“, „пълноценни“ и „най-пълноценни“. Въз основа на подобни расистки теории фашистският теоретик Грос обосновава нацистката политика на геноцид. С тезата за „непълноценността“ на негрите дълго време е аргументирана съпротивата срещу забраната на търговията с роби, а впоследствие – отказът от предоставянето им на граждански права. Отново с довода за „непълноценността“ на някои народи първата универсална световна организация – Обществото на народите (1919-1946), отказва да признае равноправието на нациите от жълтата раса и въвежда т. нар. „мандатна система“, по силата на която „цивилизованите“ нации получават мандат от световната организация за тяхното управление.

Така, въпреки устойчивата тенденция към намаляване на отрицателите на Народопсихологията, недоверието към нея, главно от страна на неспециалисти, все още не е напълно изчезнало. Това идва да покаже, че твърде дългият процес на еманципация на народопсихологичното знание е към своя естествен завършек, но той, уви, още не е напълно приключил.

Психологията на колектива обаче днес се възприема почти повсеместно като очевиден факт. А всяко нещо, което съществува, е достойно за изследване.

Народопсихологията вече намира своето достойно място в системата на науките.

Обектът на Народопсихологията е общ за социалните науки – най-общо казано, това е всеки исторически формирал се колектив. Сред безкрайното множество на такива колективи най-важни за народопсихологичните изследвания са:

1. Основните етнически общности:

а) Родът – общност от хора с кръвна връзка помежду им. Родовата организация господства в предисторическия период от развитието на човечеството, но и днес не е загубила окончателно своето значение. В най-развитите съвременни общества свято се тачи родовата принадлежност – в Италия, Франция, Германия, Русия и много други държави се поддържат богати родови музеи. Родът, въпреки, не е загубил и в наши дни своето значение за политическата организация на обществото. Особено красноречив е примерът с Гърция, където два рода са установили своеобразен монопол в държавното управление: родът Караманлис над дясното политическо пространство (Нова демокрация) и родът Папандреу над лявото (ПАСОК);

б) Племето – организация на родове с общ език, традиции и територия, която може да е променлива, но си остава обща. Племената възникват в преддържавния период от развитието на човечеството и играят голяма роля в държавнообразователните процеси. Но и днес не са изчезнали, особено в някои африкански страни, които продължават да се раздират от междуплеменни вражди, стигащи до военни стълкновения;

в) Народността – резултат от продължителен синтез на различни племена и племенни съюзи, довел до нова единна културно-историческа общност от хора с общ език, традиции, територия, култура и самосъзнанието за общи интереси и обща

съдба, развиваща патриотични чувства. Трябва да се прави разлика между народност и народ – народността обхваща цялата социална съвкупност, докато народът визира само неговата основна част (в Древна Елада в народа не са включвани робите, в Средновековна Европа – аристокрацията, в модерните общества – буржоазията, в съвременните общества – интелигенцията, а т. нар. „политическа класа“ днес се самоизключва от народа);

г) Нацията – продукт от създаването на общ пазар върху цялата географска територия на народността. Въз основа на общия икономически живот и общия стопански интерес възниква нов тип социално-икономическа цялост – нацията. Патриотизмът прераства в национализъм, често преливащ в шовинизъм, обладан от стремежа към създаване на национална държава. Родина на нациите е Западна Европа, където от XIII в. започва процесът на формиране на първите нации, през XVIII столетие се изграждат най-ранните национални държави, а през XIX в. изкрystalизира национализмът като идеология на националната държава. В покорените, колониалните и зависимите страни националнообразователният процес протича в условията на чуждо политическо господство. В този смисъл някои нации са угнетяващи, докато други – угнетявани. Съвременните нации имат различна възраст – стари и нови. Макар да няма чисти в етническо отношение нации, някои са еднородни (албанската, японската). Повечето обаче са етнически разнородни (швейцарската, белгийската и много други). Науката отграничава още еднотипните нации (западноевропейските, латиноамериканските) от нееднотипните (например, източноевропейските). След приключването на Студената война философската мисъл издига като алтернатива на традиционното разбиране за „етническа нация“ плодотворната концепция за “гражданската нация” като синтез на различни етнически, национални, религиозни, езикови и културни общности, като общност на оправомощени граждани (Хабермас, 2004: 104-112).

2. Вътрешнонационалните общности:

а) Вътрешнотериториалните общности – исторически обособени върху отделните географски територии вътре в общото национално пространство, които съхраняват и до наши дни свои специфични характерологични особености (в българския случай добруджанската, мизийската, тракийската, шопската, родопската и македонската териториални общности);

б) Националните и етническите малцинства, вплетени в многосъставната тъкан на съвременните граждански нации;

в) Религиозните малцинства, чието вероизповедание е различно от преобладаващото в нацията;

г) Социалните прослойки в нацията – аристокрацията, селячеството, занаятчиите, буржоазията, интелигенцията, работниците;

д) Задграничните общности на дадена нация, оказали се по различни причини в чужбина и принудени да отстояват своята национална идентичност в чужда етническа среда.

3. Наднационалните общности:

а) Регионалните общности – общности от няколко нации, разположени в един по-тесен географски регион, свързани с общо историческо минало, традиционни връзки помежду си и обща съдба (балканската, прибалтийската, скандинавската, и пр.);

б) Континенталните общности – общности от нации в даден континент със сходен произход, религия, традиции, социалнополитически системи и стремления, които изповядват общи ценности и се самовъзприемат (а и са възприемани от външния свят) като единна културноисторическа общност с общи интереси и обща съдба (в изкристализиран вид към момента се наблюдава само европейската общност, но аналогични процеси протичат в Латинска Америка, Африка и Азия);

в) Глобалните общности – социални сегменти от съвременните нации, които са въввлечени в процеса на глобализация на света и живеят с космополитното усещане, че въпреки разделящите държавни граници съвременните комуникации превръщат намиращите се на съвсем различни места в реалното физическо пространство “граждани на света” в единно социално и културно „глобално село” (значителни части от интелектуалците, търговците, индустриалците, bankerите, политиците, и др.).

Решаващият аргумент, даващ правото дадени интелектуални занимания да претендират за наука, е предметът на тяхното изследване. Предметът на Народо-психологията е психиката на колектива. Изследването на колективната психика се натъква на изключителни трудности. Почти непосилно е все още проникването в най-интимните дълбини на противоречивата колективна душевност, за да се разгадае механизмът на подсъзнателните спонтанни реакции и лостове, които превръщат несъзнателното в разумно действие. При това, психиката на един народ не е константна величина. Тя е в неспирен еволюционен процес. Всяко историческа епоха, етап, период пресява минали ценности и напластява неумолимо трудно доловими нови пластове в колективната психика. Всяко ново поколение не само възпроизвежда психични стереотипи, но и неизбежно създава нови кодове, символи, знаци, които се утаяват в недрата на народната душевност и променят нейната матрица. Времето неспирно работи върху народната психология и във всеки следващ момент тя вече не е същата. За Народо-психологията остава едно утешение – макар и да търпи непрекъснати изменения, колективната психология е изключително консервативна, жилава, устойчива и много трудно се стига до съществените ѝ промени.

Целта на народопсихолога – да прониква възможно най-дълбоко в диплите на народната душа – на пръв поглед е сходна с тази на археолога, опитващ се да разкрива стратиграфските пластове на материалната култура, образувани в хода на историческия процес. Но докато археологът има работа с нещо веществено, зримо, то народопсихологът е изправен пред невидимия душевен свят на народа, образуван в бързея на времето.

Дешифрирането на целта на Народопсихологията откроява най-важните ѝ задачи:

1. Централно място сред тях безспорно заема вникването в душевността на народа, за да разкрие отсято от колективните исторически преживявания в неговата душа, както и интимното му вътрешно състояние.

2. Твърде съществена задача е разкриване на превъплъщенията на народния дух в различните исторически условия, т.е. волята и енергията на народа за постигане на определени национални цели. Състоянието на народния дух – устремен, разцентриран или скътан в пазвите на душевността – неизбежно рефлектира върху ефективността на националните усилия.

3. Сред основните задачи на Народопсихологията е изследване на духовността на народа като рожба на душевността, намираща израз в литературата, изкуствата, архитектурата, законодателството, образованието и други области на материалната и духовната култура.

4. Проучването на триадата душевност – дух – духовност е надеждният фундамент, въз основа на който може да бъде реконструиран националният характер като външна изява на народната душевност под формата на стереотипни поведенчески реакции.

5. Сред важните задачи на Народопсихологията е разкриването на народния темперамент – естествено, особеностите на поведенческите реакции към околния свят до голяма степен са предопределени от това доколко у него присъстват качествата на сангвника, холерика, флегматика и меланхолика.

6. Съществена народопсихологична задача е изследване на съотношението локално – национално – регионално – континентално – глобално в националната психология.

7. Голямо предизвикателство пред народопсихолога е да открие онова, което Серж Московичи нарича “светска религия” на народа (Московичи, 1998: 414-444), т.е. специфичната национална идея с нейната догматика и свещените ѝ текстове, с въздигнатите в ранг на светци нейни герои, с целенасочените усилия за скриване на свързаните с идеята тайни, стигащи до забрана на свободната мисъл по отношение на нея.

Методологичният инструментариум на Народопсихологията включва:

- а) Анализиране на наличните извори за изследвания колектив;
- б) Лични наблюдения върху живота на интересуващата народопсихолога общност;
- в) Теренни проучвания в места, съхранили най-добре народната традиция;
- г) Превъплъщаване на учения като участник в изследвания от него колектив, за да го изучи от вътре;

д) Разкриване на „модални личности”, синтезиращи характерните черти на нацията и превърнали се в пример за подражание;

е) Прилагане на историческия метод за разкриване на етногенезиса, трансформирането на една етническа категория в друга, открояване на историческите наноси в паметовата матрица на нацията;

ж) Широко използване на сравнителния метод, доколкото само в сравнението изкристализира собствения образ на една нация и се раждат образите на други народи (Madariaga, 1931; Hsu, 1953);

з) Дисекционно изследване на основните елементи на националната психика – религиозни, национални и етнически малцинства, териториални и социални общности, и пр.;

и) Обработване на натрупания емпиричен материал с помощта на социологически и математически методи.

С развитието си Народопсихологията е изработила свой собствен категориален апарат (колективна психика, етническа общност, национална душевност, национален дух, национална духовност, национален характер, национален темперамент, модална личност, и др.), сред който основно място заема категорията “народопсихологичен факт”. Далеч не всеки исторически факт е народопсихологичен – народопсихологични са само онези респектиращи факти, които разтърсват и променят народната душевност (създаването на държава, върховите моменти от нейното развитие, падането под чуждо политическо господство, и др.).

Сред огромното разнообразие на изворите на Народопсихологията основно място заемат:

а) Митологията, даваща възможност за разкриване на най-стария пласт в народната душевност, доминирана от господството на мистични образи;

б) Фолклорът като основен източник за вникване във втория исторически пласт, пропит от пиетет към героите-богочовеци;

в) Религията, образуваща третия пласт на устната история, когато духовният свят на общността е погълнат от света на боговете;

г) Документалните свидетелства за миналото – веществени паметници, каменни летописи, ръкописни и печатни книги, архивни източници. Най-голямо доверие заслужават домашните извори, но често доста ценни за разкриване на психологията на определен народ се оказват чуждите документални източници;

д) Литературата и изкуствата, особено върховите им постижения, доколкото е невъзможно да се вникне в народната душевност без великите майстори, чието творчество е истински прозорец към нея. С пълно основание в народопсихологичната литература често се цитират знаменитите думи на световно известния английски изкуствовед Джон Ръскин (1819-1900), че нациите “пишат своята автобиография в три ръкописа: книга на делата им, книга на словата им и книга на из-

куствата им. Не можем да разберем нито една от тези книги, ако не прочетем и другите две” (Семов, 2001: 49);

е) Етнографски картотеки, съдържащи ценен автентичен материал за колективната психика на стотици племена и народности.

Народопсихологията не може да реши удовлетворително своите изключително трудни задачи, ако не се обляга на постиженията и възможностите на други науки, с които е естествено свързана, доколкото изучават един и същ обект. Най-тесни са връзките ѝ с Етнологията, изучаваща материалната и духовната култура на етносите. Особено ценна за народопсихологичните изследвания е Историята, разкриваща последователността на колективните душевни преживявания и установяваща жалоните по криволичешия път на народния дух. Много полезна, особено за тежките времена на чуждо господство, е връзката на Народопсихологията с Лингвистиката, доколкото езикът като отражение на мисленето на народа е основа на културата на нацията и един от най-важните фактори за самоидентификация на общността. Доста плодотворна за Народопсихологията е връзката ѝ с Литературознанието и Изкуствознанието, помагачи ѝ да разбере по-задълбочено изградените от творците модални и типични образи. В помощ на Народопсихологията е и Социологията като наука за строежа и функционирането на обществото, особено при изграждането на психологичните образи на малцинствените общности и основните социални категории. Освен със сходните науки, Народопсихологията е свързана и с Философията, обобщаваща и развиваща основните концепции за развитието на човечеството (Николова, 2000). Следователно, Народопсихологията се извява като комплексна наука, като интердисциплинарен отрасъл на знанието.

Изследванията върху психологията на нациите не са самоцелни интелектуални занимания. Науката Народопсихология изпълнява свои функции, които подчертават нейната значимост. Като всяка друга наука, тя има гносеологична функция, доколкото народопсихолозите работят върху едно от най-трудните и интересни полета на самопознанието. Но Народопсихологията притежава и важна социална функция – разкривайки пороците и противоречивите страни на народната душевност, откроявайки причините и факторите, които ги пораждат и поддържат, народопсихологичните изследвания помагат да се осъзнаят сенчестите страни в националната психика и съдействат за тяхното постепенно преодоляване. Същевременно Народопсихологията утвърждава достойнствата на националната душевност и стимулира благоприятните тенденции в облагородяването на националния характер. По такъв начин, Народопсихологията играе важна целепологаща роля за подхранване на националното самочувствие и каляване на волята на нацията за действие в името на високи и достойни цели. Социалната функция на Народопсихологията има и друга страна – по-доброто взаимно опознаване на особеностите на националните психологии способства за утвърждаване на духа на разбирателството и на волята за сътрудничество между народите в името на общи интереси. Наред с познавателната и социалната функции, Народопсихологията има и съществена приложна функция. Тя дава възможност на политическия и държавния елит да разбере по-добре особеностите на психологичните нагласи на своята собствена нация, като им помага да

взема адекватни на тях политически решения, да поставя оптимални национални цели, да концентрира националната воля върху постигането на реалистични стратегически приоритети. Най-напредналите индустриални държави (САЩ, Япония, Германия, Великобритания, и др.) дължат икономическия си възход и на това, че държавните им елити съумяват да опознаят добре особеностите на националния характер и да ги впрегнат в стопанския и обществения живот. И обратно – недооценяването на тези особености в други страни неизбежно възпроизвежда държавни решения в дисонанс с националните особености, което пречатства мобилизирането на потенциалните възможности на нацията. Същевременно, с изградените психологически портрети на други нации, с открояването на обективните тенденции в духовния им живот, с изведените национални стереотипи по отношение на външния свят, Народопсихологията подпомага усилията на държавните институции за осъществяване на ефективна външна политика. Затова не е учудващо, че наред с “Владетелят” на Макиавели, политиците от голям калибър имат за настолни книги фундаментални трудове по Обща и Отечествена народопсихология, че министри на външните работи превеждат народопсихологични изследвания и че премиери отделят от ценното си време, за да се занимават сами с проучването на характера на собствената нация. И още нещо – ако до неотдавна приложната функция на Народопсихологията се схващаше като изследване на психологичните особености на нациите-врагове и нациите-опоненти, днес натежава потребността от изучаване на характерите на нациите-съюзници, уважаващи локалните, националните и регионалните идентичности, но схващащи се като единно културнополитическо цяло и заложили в дългосрочен план на стратегическия съюз помежду си. Примерът с Европейския съюз с неговите 27 нации (с тенденция за тяхното съществено увеличаване) е достатъчно красноречив.

Литература

1. АРИСТОТЕЛ (1995), *Политика*, София, Отворено общество.
2. ВИКО, Д. (1940), *Основания новой науки об общей природе наций*, Ленинград, Госполитиздат.
3. ГАДЖИЕВ, А. (1982), *Проблемы марксистской этнической психологии*, Ростов на Дону, Изд. Ростов. унив.
4. ГАЙМЪ, Р. (1898), *Вильгельм фонь-Гумбольдтъ: Описание его жизни и характеристика*, Москва, Изд. К. Т. Солдатенкова.
5. ГАЧЕВ, Г. (1995), *Национальные образы мира: Космо-Психо-Логос*, Москва, Прогресс.
6. ГИППОКРАТ (2001), *Етика и обща медицина*, Санкт-Петербург, Азбука.
7. ГРАДЕВ, Д. (2005), *Психология на масите: Основни изследователски ориентири*, София, Наука и изкуство.
8. ДЖАНДИЛЬДИН, Н. (1971), *Природа национальной психологии*, Алма-Ата, Казахстан.
9. ДЮРКХАЙМ, Е. (1994), *Избрано*, София, Критика и хуманизъм.
10. ЕНГЕЛС, Ф. (1975), *Положението на Англия: Английската конституция*. – В: Маркс, К., Ф. Енгелс. *Съчинения*, т. 1, 596-620.

11. К итогам дискуссии по некоторым проблемам теории нации. – *Вопросы истории* (Москва), 1970, № 8, 86-98.
12. КАНЕТИ, Е. (1996), *Маси и власт*, София, Унив. изд. “Св. Кл. Охридски”.
13. КОРОЛЕВ, С. (1970), *Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов (На материалах стран Азии)*, Москва, Наука.
14. КОУЛ, М. (1997), *Культурно-историческая психология: Наука будущего*, Москва, Когито-Центр.
15. КУЗНЕЦОВ, Ю. (1975), *Философские проблемы этнопсихологии*, Ленинград, Изд. Ленинград. унив.
16. ЛЬОБОН, Г. (1995), *Психология на тълпите*, София, Унив. изд. “Св. Кл. Охридски”.
17. МОНТЕСКЬО, Ш. (1984), *За духа на законите*, София, Наука и изкуство.
18. МОСКОВИЧИ, С. (1998), *Век толл: Исторический трактат по психологии масс*, Москва, Центр психологии и психотерапии.
19. НИКОЛОВА, В. (2000), *Цивилизациите през погледа на философията*, София, Симолини.
20. ОРТЕГА-И-ГАСЕТ, Х. (1993), *Бунтът на масите*, София, Унив. изд. “Св. Кл. Охридски”.
21. ПАКСМАН, Д. (2007), *Англичаните: Портрет на един народ*, 2. изд., София, Еднорог.
22. СЕМОВ, М. (2001), *Българска народопсихология: Размисли върху това какви сме били и какви сме днес*. 3. доп. изд., София, Унив. изд. “Св. Кл. Охридски”.
23. СМИРНОВ, Т. (1972), *Советский человек*, Москва.
24. УИЛСЪН, К. и др. (съст.), *История на европейската идея: Антология*, София, Военно издателство.
25. ФРОЙД, З. (1996), *Психология на масите и анализ на Аза*. – Във: Фройд, З. *Въжделение и страдание*, София, 7-63, Наука и изкуство.
26. ХАБЕРМАС, Ю. (2004), *Постнационалната констелация: Политически есета*, София, КХ.
27. ХЕРОДОТ (1986-1990), *История*, Ч. 1-2, София, Наука и изкуство.
28. ШПЕТ, Г. (1996), *Введение в етническа психология*, Санкт-Петербург, Алетейя.
29. ШОРХОВА, Е., Н. МАНСУРОВ, К. ПЛАТОНОВ (1963), *Проблеми на общественной психологии*. – *Вопросы психологии* (Москва), № 5, 73-82.
30. ШТЕЙНТАЛ, Г., М. ЛАЦАРУС (1865), *Мысли о народной психологии*, Санкт-Петербург.
31. ЮНГ, К. (2004), *Две студии по аналитична психология*, Плевен, „ЕА” – АД.
32. DUIJKER, H. and FRIJDA, N. (1960), *National character and National stereotypes*, Amsterdam.
33. INKELES, A. and LEVINSON, D. (1954), *National character: The study of modal personality and socio-cultural systems*. – *Handbook of Social Psychology* (Cambridge), vol. II, 997-1020.
34. HELLPACH, W. (1954), *Einführung in die Volkerpsychologie*, Stuttgart, Enke Verlag.
35. HOLZNER, B. (1960), *Volkerpsychologie: Leitfragen mit Bibliographie*, Würzburg, Holzner Verlag.
36. HSU, F. (1953), *Americans and Chinese: Two Ways of Life*, New York, Schuman.
37. LEBON, G. (1895), *Psychologie des foules*, Paris, Presses Universitaire de France.
38. MADARIAGA, S. de, (1931), *Englishmen, Frenchmen, Spaniards*, Oxford University Press.
39. MICHLET, J. (1846), *Le peuple*, Paris, Ed. Flammarion.
40. MOSCOVICI, S. (1981), *L' age des foules: Un traite Historique de psychologie des masses*. Paris, Fayard.
41. QUASTEN, J. (1953), *Clement of Alexandria*. - *Patrology*, v. 2, 5-36.

42. TARDE, G. (1910), *L' opinion et la foule*, Paris, Alcan.
43. WALLACE, A. (1952), *The modal personality of the Tuscarora Indians*, Washington, Govt. Printing Office.
44. WIGMORE, J. (1909), *Munsterberg and psychology of evidence*, Illinois.
45. WUND, W. (1912), *Elemente der Volkerpsychologie*, Lipsk.
46. WUND, W. (1911-1923), *Volkerpsychologie*, Bd. I - X, Leipzig, W. Engelmann.